

ENTRE EDUCACIÓ OBRERA I ALTERNATIVA CULTURAL

PER QUÈ ELS TREBALLADORS VAN APRENDRE ESPERANTO A ESPANYA AL PRINCIPI DEL SEGLE XX

José Antonio del Barrio*

INTRODUCCIÓ

Sempre m'ha fascinat estudiar per què els treballadors al començament del segle xx aprenien una llengua que a primer cop d'ull no era gaire útil, quan els esperaven tantes matèries dignes d'estudi. Per què uns treballadors manuals, després de moltes hores passades als tallers o a les mines, a més del temps dedicat a les mobilitzacions activistes o sindicals, dels seus esforços en la vida privada, encara trobaven ganes i temps per estudiar i practicar l'esperanto.

En el seu llibre *Lingvo kaj popolo* ["Llengua i poble"], Humphrey Tonkin menciona (2006: 93) el paper de l'educació obrera en aquells primers anys fins a la Segona Guerra Mundial, sovint lligat al moviment sindical. Hi explica com les associacions educatives dels treballadors afrontaven la demanda d'educació, i com l'esperanto es va introduir bé en aquest ambient. Com Tonkin remarca, aquest moviment va perdre part de la seva importància després de l'obertura de l'educació superior a totes les capes socials.

Malgrat que, en aquest context, esmenta iniciatives en el nord d'Europa, l'observació val també pel sud, i específicament per a Espanya; en aquest article vull tractar una mica el moviment per a l'educació dels treballadors d'aquest país. Em sembla que el mer desig d'educar-se no explica tot l'esforç realitzat, justament a causa de la possibilitat poc clara d'aplicació d'aquests coneixements i la dificultat que servís per promocionar-se socialment. Per tant, vull posar de relleu un altre aspecte de les raons dels treballa-

* Autor de diversos estudis i assajos sobre el moviment esperantista i temes històrics. Director de la Fundación Esperanto.

El present text va aparèixer publicat originalment en esperanto, en el llibre homenatge al professor Humphrey Tonkin, titulat *La arto labori kune* ["L'art de treballar plegats"], a cura de Detlev Blanke i Ulrich Lins, i editat per l'Associació Universal d'Esperanto, Rotterdam, 2010. La traducció al català ha estat adaptada per l'autor afegint únicament alguns breus aclariments per al lector no esperantista i actualitzant les referències bibliogràfiques.

Traducció de l'esperanto: Víctor Solé

RESUM

L'article tracta sobre el paper de l'esperanto en el moviment per a l'educació dels treballadors durant les primeres dècades del segle xx a Espanya. A més del desig d'educar-se en una societat que no afavoria la culturització de les classes baixes, l'article considera un altre aspecte de les raons que tenien els treballadors conscienciats per aprendre la llengua internacional: el desig de crear una cultura alternativa a l'oficial, la qual pogués servir pels objectius de la lluita de classes. En aquest context, l'educació es va convertir en camp de batalla en la lluita entre les classes socials i entre les visions ideològiques del món. S'hi consideren els dos moviments obrers que van existir a Espanya en aquest període: el socialista i l'anarquista, els quals van abordar de manera bastant diferent les demandes d'educació dels treballadors. Específicament aquest últim moviment va advocar insistentment per crear una cultura alternativa, de la qual l'esperanto es va convertir en una espècie de símbol.

RESUMO

La artikolo pritraktas la rolon de Esperanto en la movado por laborista edukado dum la unuaj jardekoj de la 20a jarcento en Hispanio. Krom la deziro edukiĝi en socio, kiu ne favoris la klerigajn strebojn ĉe la malaltaj klasoj, la artikolo konsideras alian aspekton de la kialoj de konsciaj laboristoj lerni Esperanton: la deziron krei kulturon alternativan al la oficiala, kiu povu servi por la celoj de la klasbatalo. En tiu kunteksto, la edukado fariĝis batalkampo en la lukto inter la sociaj tavoloj kaj inter la ideologiaj mondperceptoj. La aŭtoro konsideras la du laboristajn movadojn, kiuj ekzistis en Hispanio en tiu periodo: la socialisman kaj la anarkiisman, kiuj montris sufiĉe malsaman aliron al tiuj demandoj de laborista edukado. Specife ĉi-lastata movado insiste pledis por la kreado de alternativa kulturo, el kiu Esperanto fariĝis kvazaŭ simbolo.

HISTÒRIA DE L'ESPERANTO ALS PAÏSOS CATALANS

Amb raó s'ha dit que “la història de l'esperantisme català és apassionant”. Han abraçat la idea d'una llengua neutral universal militars i catalanistes, capellans i maçons, burgesos i llibertaris. S'hi han relacionat personatges com Frederic Pujulà, Joan Amades, Delfí Dalmau, Carles Riba, Andreu Nin o Joan Mascaió, però també dones que començaven a organitzar-se o obrers de les fàbriques del Poble Nou de Barcelona, de Sabadell, d'Alcoi... L'esperantisme ha estat un moviment interclassista, transversal, però alhora les lluites que hi havia en la societat s'hi troben perfectament reflectides: entre aquells, la majoria, qui hi han vist un element per a canviar la societat cap a una major justícia social o emancipació nacional o totes dues coses, i entre els qui maldaven per preservar l'explotació obrera o les polítiques assimilacionistes o totes dues coses, sovint en nom d'un pretès apoliticisme.

Aquest tercer volum sobre la història del moviment esperantista als territoris de parla catalana aplega, en edició bilingüe en català i en esperanto, vint-i-un articles de catorze especialistes, que presenten aspectes diversos i complementaris de l'esperantisme als Països Catalans entre 1900 i 1940, mantenint la combinació d'amenitat i rigor de les dues obres anteriors.

Poblet i Feijoo, Francesc; Alòs i Font, Hèctor (coords.). *Història de l'esperanto als Països Catalans / Historio de Esperanto en la Kataluna Landaro*. Associació Catalana d'Esperanto, Sabadell, 2009. 470 pàgines.

Trobeu-lo a la llibreria Alibri de Barcelona, o demaneu-lo a info@esperanto.cat

dors conscienciats per aprendre aquesta llengua: el desig de crear una cultura alternativa a l'oficial que pogués servir pels objectius de la lluita de classes.

Hem de considerar que en aquell temps, especialment a Espanya, l'educació no era general, i l'analfabetisme assolía quotes molt altes en diverses parts del país. La cultura era patrimoni de les classes mitjanes i altes. L'estat tradicionalista havia deixat l'educació en mans de l'Església, la qual bàsicament s'ocupava de l'educació seguint una interpretació de la religió oposada al pensament crític i a les demandes socials.

En aquest context, l'educació es va convertir en camp de batalla en la lluita entre les classes socials i entre les visions ideològiques del món. Aquest és, segons la meua opinió, el fons sobre el qual hem d'observar l'esforç cap a l'educació general dels partits i moviments obrers, que van adoptar un punt de vista molt ideologitzat, en què la llengua internacional hi va trobar un lloc relativament natural.

Aquest ambient particular gairebé va desaparèixer del tot a Espanya després de la Guerra Civil, de manera que el moviment esperantista va perdre aquest aspecte específic. També en altres països, aquesta vegada a causa del canvi social, l'ensenyament dedicat específicament als treballadors es va debilitar abruptament en les últimes dècades, i el caràcter del moviment esperantista obrer es va aproximar molt més al de la resta dels esperantistes.

La meua atenció en aquest article es basarà, en gran part, en les anàlisis contingudes en dos interessants llibres escrits per historiadors espanyols professionals, els quals moltes vegades esmenten l'esperanto com una part integral de la cultura obrera. El primer és *Cinuenta años de cultura obrera en España, 1890-1940*, de Francisco de Luis (1994), professor a la Universitat de Salamanca, que tracta la cultura obrera principalment segons el punt de vista del moviment socialista. L'altre és *A la revolución por la cultura*, de Javier Navarro (2004), de la Universitat de València, sobre els aspectes culturals del moviment anarquista.¹

DOS MOVIMENTS OBRERS

La història del moviment obrer esperantista és coneguda i ha estat tractada en diverses obres en esperanto, sobretot en relació amb

Cartell del primer congrés de treballadors esperantistes, París 1914

la Sennacieca Asocio Tutmonda (SAT, Associació Anacional Mundial) i les seves organitzacions satèl·lit.² Però cal destacar que dins de les obres generals sobre el moviment esperantista obrer a nivell mundial, el moviment obrer esperantista espanyol ha estat fins ara menys estudiat, i generalment l'allusió a Espanya apareix marginalment o en notes al peu de pàgina.³ No obstant això, aquest aspecte específic és interessant perquè té algunes característiques especials. Una d'elles és la força de la ideologia anarquista. Una altra, la diferent relació entre els socialistes i el moviment burgès. La tercera, la relació entre els esperantistes de tot l'Estat i els de Catalunya.

En relació amb la primera qüestió, avanço que és la que serà més àmpliament tractada a continuació. És a dir, a penes es pot parlar d'"el" moviment obrer, sinó que eren dos els moviments obrers que existien a Espanya en aquest període. Perquè, ja anticipo la conclusió, la situació a Espanya era prou diferent de

A Espanya els esperantistes obrers propers ideològicament al moviment socialista col·laboraven sense problemes amb els esperantistes burgesos

¹ Vegeu dades bibliogràfiques precises a la bibliografia del final de l'article.

² No és el moment ara d'entrar en el seu desenvolupament, i per a una visió general en castellà em remeto a algunes obres disponibles a la xarxa, tant meves com d'altres autors, com Alberto Fernández o Antonio Marco Botella. Vegeu-ne algunes a <www.nodo50.org/esperanto/textos.htm>.

³ Vegeu, per exemple, G.P. de Bruin, *Laborista Esperanta Movado antaŭ la Mondmilito*, SAT, París, 1936; i *Historio de SAT, 1921-1952*, ST, París, 1953; també Adolf Schwarz, *Survoje al IPE*, Pres-Esperanto, Sofia, 1992.

la d'altres països europeus envers el moviment obrer. En altres països hi havia una forta divisió entre, per una banda, el moviment esperantista "neutral", representat per les associacions oficials territorials, i, per altra banda, el moviment esperantista obrer agrupat al voltant de la SAT i les associacions obreres que hi estaven relacionades. A Espanya els esperantistes obrers propers ideològicament al moviment socialista col·laboraven sense problemes amb els esperantistes burgesos. Com diu Ulrich Lins (1993: 75): "La unitat del moviment [esperantista] espanyol abans de 1936 no es veia gaire amenaçada per aquesta polarització que va ser tret característic en la vida política, i que finalment va explotar en la rebel·lió de les forces conservadores de dretes liderades per Francisco Franco. [...] A Espanya gairebé no va existir aquest antagonisme entre els esperantistes obrers i els 'neutrals', un antagonisme que va jugar un paper important i sovint fructífer a, per exemple, l'Alemanya prehitleriana o a França".

Però, de manera més important, va existir aquí un moviment totalment diferenciat, sense comparació amb altres països, que es va comprometre amb l'esperanto i que va fer de l'esperanto el seu signe d'identitat: el moviment anarquista. És aquesta tendència la que mostra més clarament els trets específics que abans mencionava, i a la qual és més aplicable l'esforç per a la creació d'una cultura alternativa, de la qual l'esperanto va convertir-se en una espècie de símbol.

Amb prou feines es pot trobar una obra dedicada a la història de l'anarquisme a Espanya que no mencionï la seva relació amb l'esperanto. Malgrat això, els anarquistes gairebé són absents, fins ara, de les obres dedicades a la història del moviment esperantista. Fins i tot en l'obra que tracta més detalladament el moviment obrer a Espanya, les *Crónicas del movimiento obrero esperantista* d'Antonio Marco Botella (2009, versió en castellà del llibre *Laboristaj kronikoj* publicat per primera vegada el 1996), les al·lusions als activistes anarquistes es centren gairebé exclusivament en l'època de la Guerra Civil. Possiblement, la raó és tècnica: l'esmentada comunitat, en aquest període, es va apartar gairebé completament del moviment esperantista general, esforçant-se en crear una cultura alternativa. Conseqüentment, les seves accions fins i tot no són esmentades en les publicacions de la resta del moviment: no prenen part dels congressos, editaven revistes pròpies

i es reunien pel seu compte. Quan estudiem l'organització esperantista, aquesta cultura alternativa passa gairebé desapercibuda. No obstant, quan els historiadors estudien l'anarquisme, no poden deixar de trobar mencions a l'esperanto, ja que formava part integral de la cultura anarquista.

Els dos moviments mostren una actitud similar cap a la llengua internacional, però els socialistes posaven més l'èmfasi en l'objectiu culturitzador, mentre que als anarquistes els atreïen més els aspectes alternatius del moviment. Cal afegir que, a mesura que els socialistes es van anar integrant en el sistema polític, ambdós motius van anar perdent la seva importància: per una banda, van aconseguir elevar el nivell cultural del poble mitjançant els procediments habituals de l'Estat, incloent-hi l'ensenyament públic, i per altra banda, la cultura alternativa que ells defensaven es va anar convertint cada cop més en part de la general.

LA CULTURA OBRERA

Entre els objectius del moviment obrer al principi del segle xx hi van tenir un lloc destacat les exigències per elevar el nivell cultural de les capes socials pobres i la creació d'una cultura pròpia, bé com a part de la cultura tradicional general, bé com a alternativa a aquesta cultura. A causa del fet que les escoles públiques amb prou feines acontentaven les necessitats dels treballadors, sobretot dels adults que no havien tingut l'oportunitat de cultivar-se, el moviment obrer va crear els seus propis mitjans per cultivar la seva cultura: ateneus, cases del poble, cooperatives culturals...

Les classes dirigents a Espanya sempre havien cregut que un treballador culte era una persona perillosa, de poca confiança, que podia tenir tendència a fer-se preguntes i contestar l'ordre social. En aquest sentit, els activistes consideraven la manca de cultura com un robatori de les classes socials altes, que no permetien l'educació dels treballadors per poder-los dominar millor.

Però ahora, com diu Francisco de Luis Martín (1994: 7-10) els treballadors d'ambdues tendències rebutjaven "l'educació oficial que consideraven autoritària, ensinistradora, clerical i servidora dels interessos capitalistes. A l'Estat, als poders públics i a les forces socials i polí-

tiques que s'hi sustentaven, se'ls acusava d'inhibició a l'hora de fomentar l'educació i la cultura dels obrers –i de contribuir així al terrible problema de la desescolarització i l'analfabetisme–, d'haver desenvolupat una interessada política educativa i cultural de tall classista, instrumentant ideològicament l'ensenyament en posar-lo al servei de la perpetuació del règim imperant [...] No pocs dirigents d'un i altre sector insistiran que sense el ciment de la cultura i la transformació de les consciències no podria fer-se la revolució social. D'aquesta manera, socialisme i anarquisme es van impregnar d'una mentalitat 'pedagògica' que va portar a no pocs dels seus líders a considerar que l'educació era la tasca fonamental de la revolució, i fins i tot que la lluita de classes no era, en definitiva, més que un problema de cultura."

L'esperanto es va convertir ben aviat en una de les matèries d'aquest ensenyament, el qual es va adaptar bé a les demandes dels treballadors. Permetia cultivar el sentiment internacionalista dels moviments obrers; possibilitava l'ensenyament d'una llengua estrangera, però prou fàcil per adaptar-se a un nivell cultural generalment més baix, i creava un sentiment de distància amb la cultura oficial.

L'esperanto es va ensenyar en el si dels dos principals moviments obrers: el socialista⁴ i l'anarquista, i es va convertir en un dels símbols d'aquesta educació.

L'ESPERANTO EN ELS GRUPS SOCIALISTES

Els grups marxistes van dedicar molta atenció a l'educació cultural. Una gran part dels seus primers líders van sorgir dels nivells més il·lustrats del moviment obrer, i sentien com una mancança important el lamentable estat de l'educació en les classes baixes de la societat. Van crear departaments culturals en els seus cercles per dos motius: volien contribuir a l'educació del poble i crear una cultura alternativa a l'oficial.

Aquesta acció cultural, variada i complexa, a més, tenia com a objectiu crear un

4 A partir d'aquí, faig servir la paraula "socialista" per referir-me al moviment organitzat al voltant del Partit Socialista Obrer Espanyol (PSOE). Més avall tracto altres grups marxistes.

grup compacte i identificable d'activistes amb capacitat d'influir en el medi social, en què el "treballador conscienciat" es convertiria en un personatge destacat, virtuós, amb prestigi entre els seus companys i en les classes socials mitjanes, les quals col·laboraven en la lluita social.

En aquest context, l'esperanto es va convertir en part de l'esforç cultural dels socialistes. El seu ensenyament tenia dues cares. Es donava als treballadors la possibilitat d'aprendre una llengua racional i fàcil, que per la seva simplicitat era especialment adequada per a homes sense una especial educació, i, a més, permetia el contacte amb altres països, contribuint així a la pau internacional. D'altra banda, permetia cuidar la ideologia internacionalista del moviment, en uns temps en què el patriotisme, juntament amb la religió, es convertirien en l'instrument principal de les classes altes per crear una unitat harmònica dins de les pròpies fronteres, i rebaixar la legitimitat de les crides a favor de la lluita de classes (Luis Martín 1995).

La defensa de la utilització de l'esperanto va esdevenir una constant durant les primeres dècades del segle xx. Mostrarem algunes fites d'aquest intent, les quals ens donaran una idea de la profunditat de la campanya.

Les mencions a l'esperanto van aparèixer molt aviat entre els socialistes, en el congrés de creació de la Federació de Joventuts Socialistes, que tingué lloc a Bilbao l'abril de 1906 (seguim en allò més bàsic les dades aportades per De Luis Martín 1995). En aquesta assemblea es va aprovar una proposta per la qual es facultava el Comitè Nacional perquè estudiés "la manera de declarar l'esperanto llengua internacional per facilitar la relació entre les Joventuts". Aquesta proposició, juntament amb la proposta d'afiliar-se a la Internacional Juvenil Socialista, en un moment en què aquesta associació encara no existia formalment, prova l'esforç internacionalista de l'associació.

Altres activistes es van manifestar en contra d'aquesta proposta perquè la consideraven un assumpte de somniadors com els anarquistes, mentre existien qüestions molt més urgents en l'educació del poble. No obstant, altres militants es van mostrar favorables a la promoció de la llengua internacional. A *El Socialista* (òrgan oficial del PSOE) es van publicar successius anuncis de cursos d'esperanto, el primer dels quals per part de la Joventut Socialista Madrilena ja el mateix any 1906.

L'abril de 1914 es va crear a Madrid l'associació obrera esperantista *Libera Homo* ["Home

Ambdues tendències rebutjaven l'educació oficial que consideraven autoritària, ensinistradora, clerical i servidora dels interessos capitalistes

Lliure"]. Es van organitzar cursos a la "Casa del pueblo" [seu socialista], i al juny va ser anunciada l'aparició de *Socialismo*, el primer diari socialista esperantista a Espanya, amb redacció bilingüe. També es va intentar crear la Federació Obrera Esperantista Espanyola, però finalment la idea no va quallar i ben aviat va desaparèixer.

L'actuació dels esperantistes socialistes en els anys següents es va enquadrar o bé en el moviment general (neutral), o bé en l'organització supranacional SAT fundada el 1921, a la qual es van afiliar alguns dels socialistes esperantistes més compromesos.

El més important entre ells va ser Francisco Azorín Izquierdo. Sobre ell hi ha un estudi magnífic de José María Rodríguez (2005). Azorín va prendre contacte amb l'esperanto ja el 1910, en el congrés de la Internacional Socialista, on un grup de joves esperantistes feien propaganda de la llengua. Azorín va crear i presidir el grup d'esperanto de Còrdova, i va ser molt actiu en favor de la llengua, no solament en els entorns obreristes. Va ser un home relativament important en el Partit Socialista Obrer Espanyol: assessor municipal, diputat provincial, després diputat nacional, i va ocupar altres diversos càrrecs dins del partit. Durant els anys vint va publicar constants col·laboracions a la revista *El Socialista* sota el títol "Notas esperantistas", en què recollia informacions sobre la llengua i donava a conèixer notícies internacionals.

L'esperanto permetia cuidar la ideologia internacionalista del moviment, en uns temps en què el patriotisme, juntament amb la religió, es convertirien en l'instrument principal de les classes altes

En el 12è Congrés del PSOE, a Madrid el 1928, Azorín va defensar la proposta dels grups de Còrdova i València perquè el partit afavorís l'adopció de l'esperanto per part de les organitzacions internacionals socialistes. La proposta va ser recolzada també per altres líders, però després d'una oposició parcial d'un altre grup, es va esmenar, en el sentit de només recomanar l'adopció de la llengua, considerant la dificultat d'adoptar-la com a únic mitjà de comunicació.

Propostes semblants ja s'havien aprovat en el 14è Congrés del sindicat socialista Unió General de Treballadors (UGT) el 1922, en què es va decidir proposar a la Internacional dels Treballadors l'ús de l'esperanto per a les relacions entre els sindicats, i la creació d'un "organisme central encarregat exclusivament de fomentar l'estudi i la difusió de l'esperanto en les organitzacions obreres espanyoles". També el II Congrés de les Jovenuts Socialistes, el 1927, va aprovar la proposta que l'esperanto fos ensenyat a l'escola. En l'Estatut de la Federació Nacional de Jovenuts Socialistes s'hi trobava, des del 1925, la següent recomanació: "Sempre que sigui possible, tota la correspondència que tingui caràcter internacional serà redactada en esperanto, i s'estendrà el seu ús per a totes les relacions internacionals" (a *El Socialista* núm. 5.243, citat novament per De Luis Martín, 1995).

Es van fer cursos a les seus socialistes de diverses ciutats. Aquestes seus eren conegudes com a "Casa del pueblo", i van adquirir una importància destacable com a centres de l'actuació social i cultural dels socialistes, de tal manera que sovint s'anomenaven els "temples obrers". Una de les obres que més detalladament tracta aquesta funció de les "cases del poble" esmenta específicament l'ensenyament de la llengua esperanto com a part integral d'aquesta educació, i fa al·lusió a l'existència d'aquest tipus d'ensenyament com a mínim a les "Casas" de Madrid, Barcelona, Saragossa, Badajoz, Bilbao, València, Còrdova i Sevilla (Luis Martín i Arias González, 2000).

El cas de Saragossa el coneixem bé gràcies als escrits d'Antonio Marco. Sobre l'activitat a la ciutat extremenya de Badajoz no en sabem gaire cosa més a part del fet que hi va ser actiu Rodrigo Almada, qui també va ser diputat en les primeres Corts de la República.

Coneixem prou detalladament l'activitat a Bilbao, entre d'altres raons, per les explicacions del nostre amic Eduardo Larrouy, encara àgil i actiu. Hi havia activitat no solament a Bilbao, sinó també en ciutats industrials i mineres dels voltants com Eibar, Sestao i Zugaztieta. Fins i tot dos dels tres membres socialistes del primer govern autònom basc durant la guerra eren esperantistes: Juan Gracia i Santiago Aznar.⁵

Finalment, no oblidem el cas de València. En aquesta ciutat hi va tenir un paper principal el Laborista Esperantista Grupo ["Grup Esperantista Obrer"], amb Luis Hernández Lahuerta com a figura principal. Aquest grup va organitzar, el 1934, el 14è congrés de la SAT. Però la seva consecució més famosa va esdevenir-se durant la Guerra Civil, quan va cuidar-se de l'edició de la famosa revista *Popola Fronto* ["Font Popular"], revista que portaria la veu del govern republicà més enllà de les fronteres espanyoles.

Mereix una reflexió el fet que la flama de l'esperantisme brillés en un grup de quadres intermedis del socialisme, no de primer rang, però prou actius i coneguts. A més dels ja citats, podem indicar el nom de Cayetano Redondo, qui també va ser diputat el 1931 i alcalde de Madrid durant la guerra (Marco i Barrio 2003). Alguns pertanyien a les classes socials intel·lectuals i petitburgeses, molts dels quals es van aproximar al Partit Socialista, perquè el consideraven com la força que podia modernitzar el país. Altres pertanyien a la que de vegades s'havia anomenat "aristocràcia obrera", és a dir, els membres de la classe obrera amb una especialització més alta, entre els quals el partit i el sindicat socialista va reclutar els seus líders i funcionaris i entre els quals la tendència a l'autodidactisme era més aguda.

Això, no obstant, no significa que ells fossin el nucli de l'esperantisme. Segons les informacions obtingudes, també els obrers de més baix nivell, sobretot els joves, van participar en els cursos. Per a molts d'aquests estudiants, la nostra llengua era també una finestra oberta a les noves possibilitats, tant laborals com socials,

les quals satisfien la necessitat d'elevat el seu nivell social i espiritual.

ALTRES GRUPS MARXISTES

El lector atent potser ha vist que en els paràgrafs anteriors sobre l'activitat dels socialistes gairebé no he esmentat l'activitat a Catalunya. Això es deu a la històrica particularitat d'aquesta regió: el dèbil arrelament del Partit Socialista Obrer Espanyol a les seves zones industrials. Malgrat que el sindicat socialista va ser fundat justament a Barcelona, els sindicats anarquistes van prendre el paper principal entre els obrers, mentre que la petita burgesia es va inclinar més pels partits regionalistes o nacionalistes. Els grups socialistes en aquella època estaven dispersos, desunits i no eren gaire influents.

No obstant això, cal fer esment d'un grup en aquest context. Catalunya era el bastió d'alguns partits amb pocs activistes però molt influents per la seva activitat i el seu prestigi, els quals en els anys trenta es van unir en el Partit Obrer d'Unificació Marxista, internacionalment conegut per les sigles POUM. La seva ideologia era comunista, però heterodoxa, de tal manera que sovint, no gaire exactament, se'l classifica com a trotskista.

Hem de fer atenció a aquest partit, perquè entre els seus activistes i líders hi trobem, comparativament, molts esperantistes. El primer que cal mencionar és Andreu Nin, qui durant la Guerra Civil seria el seu dirigent més important, i qui es faria tràgicament famós per la seva captura, desaparició i assassinat a mans dels agents soviètics. Andreu Nin coneixia l'esperanto, va ser actiu en el moviment esperantista en la seva joventut, i fins i tot el va utilitzar en un míting públic. No tenim notícies sobre activitats posteriors en favor de l'esperanto. Probablement es va concentrar més en el rus, una llengua que dominava perfectament i de la qual va traduir moltes obres a l'espanyol i al català.

Però no va ser l'únic. Molts POUMistes van ser esperantistes, i en el seu si van organitzar freqüents activitats per a l'esperanto. Dos d'ells són molt coneguts fora dels cercles esperantistes. Ramon Fernández Jurado i Jaume Viladoms i Valls. Fernández Jurado⁶ explica en la

5 Sobre ells, vegeu la meua conferència al Congrés Europeu d'Esperanto a Bilbao: Barrio 2004. La seva activitat esperantista està específicament destacada en un llibre sobre el primer govern autònom basc: Garrido i Lecuona 2006.

6 Sobre Fernández Jurado vegeu també Moya 2002: 84-87.

seva autobiografia diverses circumstàncies de la seva activitat per a l'esperanto, i de l'ambient que es podia trobar en la confluència entre l'activitat política, la interrelació social i l'esperantisme.

Aquest grup va ser el principal organitzador de la Unió Proletària Esperantista dels Països Iberoamericans (*Prolet-Esperantista Unio de Iber-Amerikaj Landoj*, PUIL) fundada el 1932 i que, tot i el seu nom, va actuar gairebé només a Catalunya.

Viladoms i Fernández Jurado són exemples d'aquest típic afany dels treballadors per la cultura que ja hem descrit. Ambdós eren treballadors manuals, desitjosos de sortir de les mancances de l'educació formal. Van participar en tot tipus d'iniciatives culturals. Però a més, en ambdós casos s'observa un altre tret característic: la passió per ensenyar als altres, perquè per a ells, cultura i informació eren eines per canviar el món i eliminar la injustícia. La passió per ensenyar va instigar Viladoms, per exemple, a la creació d'institucions educatives i a l'ensenyament (també de l'esperanto) fins i tot a les presons.

En sabem molt poc sobre l'activitat esperantista dels comunistes ortodoxos. Sabem que la seva revista *Mundo Obrero* va tenir durant algun temps una columna sobre aquesta llengua. Però hem de considerar que el Partit Comunista d'Espanya era poc important abans del començament de la guerra interna, sense una gran influència social.

ELS ESPERANTISTES ANARQUISTES

La principal i específica característica del moviment obrer espanyol en aquells anys va ser la força de l'organització anarquista. Dominava gran part del moviment obrer, amb especial arrelament en dos centres: Andalusia i Catalunya. El moviment va ser bastant variat: els anarquistes andalusos van trobar les seves arrels al camp, on l'enorme concentració de la propietat els va conduir a un treball assalariat molt dependent de les estacions i dels capricis dels terratinents. La societat era molt endarrerida, amb una gran pobresa i alts nivells d'ignorància i analfabetisme. Contràriament, la societat catalana era la més industrialitzada i la més instruïda, i el moviment anarquista va sorgir de la relació directa entre els patrons i els assalariats. En altres regions (Aragó, País Valencià, Madrid) el moviment anarquista competia amb els socialistes, dels quals els separava la desconfiança en les estructures organitzades i la tendència a l'autoorganització sense representants.

La passió per ensenyar va instigar Jaume Viladoms i Valls a la creació d'institucions educatives i a l'ensenyament

El 1907 es va crear un grup esperantista relacionat amb el sindicalisme: Paco kaj Amo ["Pau i Amor"], a Barcelona. El 1910, i això va ser una significativa consecució, el grup esperantista Libero ["Llibertat"] va participar en la fundació de la Confederació Nacional del Treball (CNT), la qual aviat es convertiria en el principal sindicat del país, i amb l'anarquisme com a orientació ideològica fonamental. Quan el 1927 va ser fundada la Federació Anarquista Ibèrica (FAI), el grup més ideologitzat del moviment llibertari i que d'alguna manera va guiar el moviment sindical en els anys següents en contra de la tendència més procliu al compromís, la crida cap a l'estudi de l'esperanto es va manifestar ja en el congrés fundacional. Durant els anys vint i trenta, tant durant la primera dictadura militar com durant el període republicà, l'interès per la cultura va créixer ininterrompudament en els ambients llibertaris. Molts activistes van aprendre l'esperanto. Sembla que molt sovint el seu coneixement era superficial, o bé quedava en l'estadi de la identitat ideològica, sense arribar al seu ús concret o a un nivell avançat. Molts van adquirir el nivell just que els permetia considerar-se esperantistes, però no van aprofundir-hi més, i diversos testimonis de veterans ens informen sobre aquesta circumstància.

Malgrat aquest compromís, l'organització específica del moviment llibertari esperantista va ser dèbil. Es va crear una secció de la lliga mundial llibertària (oficialment anomenada "Tutmonda Ligo de Esperantistaj Senŝtatanoj", Lliga Mundial d'Esperantistes

L'acció a favor de l'esperanto va ser part d'una concepció del món en la qual hi tenien lloc altres idees com el naturisme, el vegetarianisme, el pacifisme, la lluita contra l'alcohol, contra la prostitució o contra les curses de braus

sense Estat), anomenada Ibero Ligo de Esperantistaj Senŝtatanoj (ILES, “Lliga Ibèrica d’Esperantistes Sense Estat”), però la col·laboració entre grups de diverses ciutats no va ser fàcil. L’associació tenia mancances organitzatives, no infreqüents en el moviment anarquista, el qual molt més que els socialistes prestava atenció a l’actuació local, mitjançant els anomenats “grups d’afinitat”, i tendia a malferir-se de les associacions centralitzades.

Anarquista va ser Àngel Pestaña, que va ser qui, durant el Segon Congrés de la Tercera Internacional (Komintern), el 1920, juntament amb altres delegats, va proposar l’ús de l’esperanto com a llengua auxiliar en l’organització.⁷

LA VISIÓ ANARQUISTA DEL MÓN

Els anarquistes refusaven totalment l’organització tradicional de la societat, i esperaven construir-ne una altra basada en l’eliminació de les estructures estatals, la unió directa entre els individus i el trencament dels lligams de la vella ideologia, en què hi destacava la religió i les fronteres. Una de les condicions bàsiques per assolir una nova societat seria el desvetllament d’una nova consciència de la humanitat, a través de la culturització i el descobriment d’altres possibilitats d’organització. D’aquesta manera, l’educació mitjançant noves estructures i nous mitjans es va convertir en condició indispensable per a la creació del nou ésser humà.

L’educació es va organitzar en dos tipus de llocs, relacionats entre si, als quals les organitzacions llibertàries van parir una gran atenció: les escoles racionalistes i els centres culturals, coneguts com a ateneus.

Les escoles racionalistes a Espanya van utilitzar com a model el creat a Barcelona pel pedagog Francesc Ferrer i Guàrdia. Com és ben conegut, Ferrer i Guàrdia va ser afusellat el 1909, acusat de ser l’instigador de la rebel·lió coneguda amb el nom de “Setmana tràgica”, la qual va esdevenir-se aquell any a Barcelona i en altres llocs, just abans del 5è Congrés Uni-

versal d’Esperanto també celebrat a Barcelona. La relació de Ferrer i Guàrdia amb l’esperanto no és del tot clara, més enllà de la seva coneguda frase, quan li van preguntar per què les lliçons de la seva escola es feien en castellà, en el sentit que ell preferiria que es fessin en esperanto. També sabem que quan la policia va descobrir el seu amagatall i el van arrestar, ell va mostrar la invitació per assistir al Congrés Universal d’Esperanto.

Una pel·lícula sobre aquesta Setmana tràgica, “La ciutat cremada”, que va tenir un gran èxit després de la mort del dictador, té una escena protagonitzada per anarquistes, en què se’n mostra un grup estudiant i practicant l’esperanto. Es pot argumentar, com han fet alguns esperantistes, que es tracta d’un clixé perquè també moltes altres tendències socials van tenir relació amb l’esperanto, fins i tot amb més força, com demostra l’organització del Congrés Universal, però així i tot, l’escena de la pel·lícula mostra un context real.

Els ateneus van ser la seu principal on es va desenvolupar la cultura anarquista. Van ser organitzacions especials en les quals es va intentar compensar la manca de cultura general amb el suport a l’autoculturització dels treballadors. Els ateneus organitzaven cursos sobre les més diverses matèries, en què no solament s’hi trobava economia, ciència i geografia, sinó també altres matèries relacionades amb la cultura llibertària, com medicina, educació sexual o esperanto.⁸

L’esperanto va ser fins i tot presentat de vegades com una espècie de símbol de l’ideal anarquista:

Des de la perspectiva anarquista, l’existència d’una llengua compartida aproximava els pobles, reforçava els lligams comuns amb treballadors d’altres països —facilitant les relacions i la comunicació entre ells— i estimulava els sentiments humanistes i internacionalistes (actuant com a instrument de pau i fraternitat internacional) i la identificació de tots els treballadors amb la lluita del proletariat mundial per a la seva emancipació. (Navarro 2004: 85)

Segons una frase apareguda en una revista de les Joventuts Llibertàries, ja durant la guerra, citada al mateix lloc, “difondre i ensenyar la llengua esperantista també és una tasca revolucionària, no en sentit material sinó en sentit ètic i humà.”

Un exemple més: el llibre de Xavier Margais (2002) sobre l’esperantisme a Mallorca abans de la Guerra Civil reproduïx un fragment d’un article sobre l’esperanto en una revista obrera, significativament anomenada *Cultura Obrera*. Sota el títol “Influència de l’esperanto en el desenvolupament evolutiu de la humanitat”, i amb la firma d’un tal Jove Àcrata, l’autor defensa l’ús de l’esperanto per a l’emancipació del proletariat.

Citant novament Navarro, “es valoraven positivament altres característiques d’aquest idioma, com per exemple el fet que facilités la comunicació amb individus d’altres països, eliminant traductors, intermediaris, etc. També la seva simplicitat: resultava fàcil d’aprendre i això afavoria que pogués estar a l’abast de persones que disposaven de poc temps i recursos per a l’aprenentatge de llengües. Tant la simplicitat com l’aposta pel contacte directe eren idees que calaven en la mentalitat.”

Una altra raó per a la proximitat de l’esperanto era la seva lògica i racionalitat, sense excepcions, la qual cosa era congruent amb l’“hiperracionalisme llibertari” subratllat per alguns autors. Els anarquistes espanyols sovint també van proposar modificar l’ortografia castellana; això estava relacionat amb la defensa de la racionalització de la societat i la “reorganització de les relacions socials, basades en els preceptes de la ciència i la raó”. Novament hem d’emfasitzar que l’acostament dels anarquistes a l’esperanto va ser plenament ideològic. Sovint s’insisteix en les revistes obreres que la llengua és un instrument per a l’emancipació universal, no un passatemps per a ociosos: “No se’ns ha de confondre amb aquelles associacions esperantistes que actuen per simple esport, sense interessar-se gens ni mica pel món dels qui treballen i sofreixen”.⁹

No apareixen en les crides de les revistes llibertàries arguments basats en el profit

7 Vegeu el meu article “Anarhiismo proponis Esperanton al la Komunisto Internacio”, *Sennaciulo*, maig-juny de 2009, <www.nodo50.org/esperanto/artik89.htm>.

8 Sobre aquestes institucions, incloent-hi el paper de l’esperanto, vegeu Pere Solà, *Els ateneus obrers i la cultura popular a Catalunya (1900-1939): L’Ateneu Enciclopèdic Popular*, La Magrana, Barcelona, 1978.

9 Nota de la “Agrupación Esperantista Universal Frateco” de Sagunt, “El Esperanto en nuestros medios”, *Tierra y Libertad*, Barcelona, 19-7-1935, citada a Navarro 2004: 89.

assolible mitjançant la llengua, com per exemple promocionar-se socialment o viatjar a l'estranger. Sí que hi trobem, en canvi, exemples d'invitació a mantenir correspondència, i diversos activistes fan servir la seva experiència com a argument en les tasques d'informació, per exemple mencionant les seves relacions directes amb la Unió Soviètica. Falten estudis més detallats, però jo també sospito que aquest servei va ser més comú en altres països, a causa de l'esmentada debilitat dels partits comunistes a Espanya, i aquesta utilització fora dels cercles interns de l'anarquisme va ser utilitzat abans de la Guerra Civil només per una minoria d'activistes.

L'acció a favor de l'esperanto va ser part d'una concepció del món en la qual hi tenien lloc altres idees com el naturisme, el vegetariàisme, el pacifisme, la lluita contra l'alcohol, contra la prostitució o contra les curses de braus. La religió era especialment combatuda; aquesta lluita va ser també la lluita contra la incultura i contra un símbol de l'antic règim. No és estrany que les actuacions anticlericals, no poques vegades violentes, es multipliquessin i es convertissin en simbòliques abans i durant la Guerra Civil.

SOCIALITZACIÓ I SOLIDARITAT

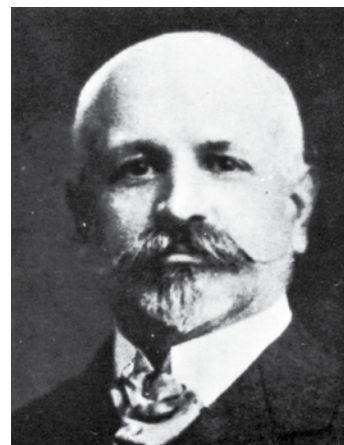
És molt interessant una altra funció, no exclusiva dels ambients obrers, i evidentment també existent en altres cercles: l'esperanto era també una eina per socialitzar les persones, per crear lligams de solidaritat i sentiment col·lectiu. Els centres obrers i ateneus van organitzar conferències, trobades, editaven revistes... Diversos grups van organitzar correspondència amb esperantistes d'altres països. A molts treballadors, això els permetia per primera vegada establir contacte amb persones de diferents rerefons culturals.

A més, un altre fenomen interessant que descriu Navarro en la seva obra és la fusió de la pràctica de l'esperanto amb altres activitats socials i culturals. Per exemple, els grups anarquistes esperantistes organitzaven excursions, en les quals es parlava, es cantaven cançons, es jugava i s'organitzaven xerrades sempre utilitzant la llengua internacional. Es van formar també grups teatrals i cors que participaven en mostres i activitats organitzades per les organitzacions obreres. A València es va crear una "Rondalla Excursionista Esperantista" formada bàsicament per activistes llibertaris, però en què també participaven membres del Grupo Laborista mencionat anteriorment en connexió amb els socialistes.

La Rondalla intentava participar en les tres activitats incloses en el seu nom: cançó, excursió i esperanto. La formaven més de vintanta persones, sobretot homes, i participava en sessions organitzades per les organitzacions de treballadors, bàsicament anarquistes, interpretant composicions molt diverses. Els grups musicals i teatrals obrers, no solament els esperantistes, van servir per ampliar l'horitzó cultural dels treballadors, animar les inclinacions artístiques i també crear lligams entre els participants. No era infreqüent que afavorissin la participació de dones, joves o casades, les quals no podien o no tenien tendència a participar en activitats més obertament polítiques.

Aquesta funció socialitzadora es feia visible també en el paper preponderant dels grups juvenils. Les branques juvenils del partit socialista i del moviment anarquista eren els principals organitzadors de les activitats educatives i els majors promotors del moviment cultural. Les Joventuts Socialistes es van convertir en alguna cosa així com "el front cultural pedagògic del socialisme espanyol", en expressió de De Luis Martín (1994, capítol 9).

Especialment actius es van mostrar els grups relacionats amb les Joventuts Llibertàries. El grup esperantista Libera Vivo ["Vida lliure"] es va convertir en "un autèntic viver dels principals activistes de les Joventuts Llibertàries valencianes" (segons indica Miguel Íñiguez, citat per Navarro). Generalment, els grups llibertaris esperantistes participaven en les

La relació de Ferrer i Guàrdia amb l'esperanto no és del tot clara, més enllà de la seva coneguda frase, quan li van preguntar per què les lliçons de la seva escola es feien en castellà, en el sentit que ell preferiria que es fessin en esperanto. També sabem que quan la policia va descobrir el seu amagatall i el van arrestar, ell va mostrar la invitació per assistir al Congrés Universal d'Esperanto

"La ciutat cremada" té una escena protagonitzada per anarquistes, en què se'n mostra un grup estudiant i practicant l'esperanto. Es tracta d'un clíxe perquè també moltes altres tendències socials van tenir relació amb l'esperanto, fins i tot amb més força

activitats del moviment anarquista, de vegades amb els seus trets característics propis. Banderes i insígnies esperantistes apareixien en activitats públiques dels anarquistes.

COL·LABORACIÓ I ENFRONTAMENTS

Quan estudiem la història del moviment esperantista obrer a Espanya, sorprèn una mica la constatació que gairebé no trobem enfrontaments ideològics entre les diverses tendències, ni tan sols entre obrers i “neutrals”. Les baralles es donaven més sovint per causes personals o territorials. És com si el caràcter humanista i universal de la “interna ideo” (la “idea interna” de l’esperanto) guanyés contra altres ideologies.

Sí que s’hi pot veure una divisió organitzativa en funció de les diferents tendències, però sembla com si això es donés per la diferent socialització i organització fora del món de l’esperantisme. Quan es necessitava fer propaganda a favor de l’esperanto, ensenyar-lo o utilitzar-lo a la pràctica, en absolut es feien visibles escrípols sobre això.

Aquesta col·laboració es mostra en el testimoni d’Enrique Marco Nadal, famós activista anarquista, qui explica en la seva autobiografia¹⁰ com es va afiliar a la SAT al final dels anys vint, amb un grup d’escoltes. Va estudiar en classes organitzades al principi dels anys trenta al Sindicat Ferroviari de la CNT. El professor era Gaspar Vilar, membre del Grupo Laborista Esperantista (GLE, “Grup Esperantista Obrer”) i comunista. És remarcable el fet que l’esperanto és un dels pocs exemples de col·laboració amb altres grups, com apareix en el llibre sobre la cultura llibertària que ja hem citat moltes vegades (Navarro 2004). El GLE estava relativament per sobre dels partits, seguint l’esperit de la SAT, i aquesta convivència era molt menys freqüent en els ateneus, grups naturistes i similars, com a mínim en les grans ciutats.

Tampoc no sembla haver-hi hagut divisions entre les diverses branques de l’anarquisme. Durant aquells anys, sovint

es van produir topades entre la tendència més antipolítica i la sindicalista, més inclinada a participar en la vida política general. Això no es va reflectir en la vida esperantista: les informacions sobre cursos i activitats apareixien en els diaris d’ambdues tendències.

Una mica anecdòticament, es pot mencionar que en una altra tendència sí que hi va haver una divisió especial. En l’anarquisme individualista hi trobem un fort arrelament de la llengua ido, una derivació de l’esperanto que es va fer relativament popular a partir de la dècada de 1910. De fet, un dels més importants propagandistes de l’ido va ser José Elizalde, un dels principals teòrics de l’individualisme a Espanya, traductor a l’espanyol de les obres de Han Ryner i E. Armand, i editor de revistes que feien propaganda d’aquesta tendència al país. Era un corrent minoritari, però encara va tenir força per editar una revista en ido i organitzar diversos grups, sobretot a Catalunya.

El moviment sindicalista general va tenir més cap a l’esperanto. Malgrat que de vegades trobem alguna polèmica en alguna revista llibertària, el més habitual era trobar anuncis sobre activitats d’ambdós grups, de vegades en col·laboració. “Val a dir, però, que entre les bases militants no hi havia enfrontaments, i hom estudiava l’ido o l’esperanto segons els contactes que hagués tingut amb simpatitzants de l’un o l’altre moviment. A més, alguns centres llibertaris havien optat per solucions salomòniques fent cursos de les dues llengües”.¹¹

ANYS POSTERIORIS

Com és sabut, el 1936 va haver-hi un cop militar contra el govern legítim, que aviat es va convertir en guerra civil. Durant aquests fets, l’esperanto va ser utilitzat, bàsicament per la propaganda republicana, i van aparèixer edicions i programes radiofònics de diferents tendències. No els tractarem aquí, perquè podeu llegir sobre aquestes circumstàncies en altres textos.¹²

Després de la guerra molts activistes es van haver d’exiliar; una part d’ells van continuar la seva activitat a França, Mèxic i fins i tot en països més llunyans. Tenim informacions sobre l’organització de cursos en els camps de concentració de les platges del sud de França i a Algèria. Quan pensem en les terribles condicions que havien de suportar els concentrats en aquests llocs tancats, i que no obstant molts van trobar temps i ganes per aprendre la nostra “exòtica” llengua, podem endevinar la seva set de cultura, d’una cultura alternativa i ideologitzada que ells cultivaven.

Mentrestant, dins d’Espanya el moviment esperantista obrer va desaparèixer completament després de la Guerra Civil. Fins i tot el moviment general esperantista no va trobar en els primers anys un bon terreny per tornar a florir. La desconfiança de les autoritats –fins i tot quan els activistes eren persones no sospitoses–, el trencament de la continuïtat històrica, l’aïllament del país durant i després de la guerra mundial, i, no menys important, la crisi econòmica que va assolir el país, eren factors que no ajudaven gens a l’aixecament d’un moviment cultural universalista. Quan, finalment, les circumstàncies poc a poc es van suavitzar, va ser possible crear noves associacions, fer feina de propaganda i refer la feina informativa. Però tot això, com hom es pot imaginar, només sota el signe de la neutralitat social i l’apoliticisme oficial.

No era possible un moviment obrer específic. Una tasca compromesa ideològicament era inimaginable. Només de manera secreta i oculta es podia reprendre una mica l’activitat sindical tradicional. Javier Navarro fa esment que l’esperanto va servir pel “reforçament de les xarxes de solidaritat interna i externa durant la llarga nit del franquisme”.

Només després de la mort del dictador va ser possible refer el moviment esperantista obrer. Però no es pot deixar d’esmentar la debilitat que tenia aquest moviment, que va implicar només sectors petits. A més, va perdre gran part de la seva inclinació alternativa: s’ha convertit en part d’un moviment més ampli, i no se’n diferencia gaire excepte per la insistència sobre el dret a existir d’un esperantisme amb orientació política, la qual cosa altres esperantistes no tan compromesos tendeixen encara a mirar amb desgrat.

10 Enrique Marco Nadal, *Bordeando mis recuerdos*, València, 1992 (manuscrit inèdit), citat a Navarro 2004: 92.

11 Dolors Marín: “De la llibertat per conèixer al coneixement de la llibertat. L’adquisició de cultura en la tradició llibertària durant la dictadura de Primo de Rivera i la Segona República espanyola”, tesi doctoral, citada a Navarro (2004).

12 Lins 1993. Més detalladament a Barrio i Lins 2006.

BIBLIOGRAFIA

Barrio, José Antonio del (2004). “Juan Gracia kaj la historio de la vaska laborista movado”, conferència en el Congrés Europeu d’Esperanto, Bilbao, 2004, <www.delbarrio.eu/gracia.htm>.

— (2010), “Algunes notes sobre el moviment obrer esperantista a València fins a la Guerra Civil”. Dins: Francesc Poblet i Feijoo i Hèctor Alòs i Font (coords.). *Història de l’esperanto als Països Catalans*, Associació Catalana d’Esperanto, 2010. P. 149–158.

— ; Ulrich Lins (2006). “La utilización del esperanto durante la Guerra Civil Española”, comunicació presentada en el Congrés Internacional sobre la Guerra Civil Espanyola, (Madrid, 27-29 de novembre de 2006), <www.nodo50.org/esperanto/artik68es.htm>. Traducció al català: “La utilització de l’esperanto durant la Guerra Civil Espanyola”, *Kataluna Esperantisto*, 343, setembre de 2007, p. 9–18, <www.esperanto.cat/ke/ke0703w.pdf>.

Fernández Jurado, Ramon (1987). *Memòries d’un militant obrer (1930-1942)*. Editorial Hacer, Barcelona.

Garrido, Iñaki; Lekuona, Aitziber (2006). *Las raíces del árbol en el exilio*. Instituto Vasco de Administración Pública, Oñati.

Lins, Ulrich (1993). “Esperantistoj en la Hispana Intercivitana Milito”. Dins: Rainer Noltenius (red.). *Illustrierte Geschichte der Arbeiter-Esperanto-Bewegung – Den Arbeitern aller Länder eine Sprache! / Ilustrita historio de la laborista Esperanto-Movado – Al la laboristoj en ĉiuj landoj unu lingvon!* Fritz-Huüser-Institut, Dortmund. P. 75–83.

Luis Martín, Francisco de (1994). *Cincuenta años de cultura obrera en España, 1890-1940*. Editorial Pablo Iglesias, Madrid.

— (1995). “Aproximación al esperantismo socialista en España (1906-36)”. *Aula. Revista de enseñanza e investigación educativa*, 7, p. 243–258.

— ; Arias González, Luis (2000). “Los ‘templos obreros’: funciones, simbología y rituales de las Casas del Pueblo Socialistas en España (1900-1936)”. *Cuadernos de Historia de España*, 76, p. 273–300.

Marco Botella, Antonio (1996). *Laboristaj kronikoj pri la hispana Esperanto-Movado*. SAT-Broŝurservo, Beauville. Traducció al castellà: *Crónicas del movimiento obrero esperantista*. Asociación Izquierda y Esperanto, 2009.

— ; Barrio, José Antonio del (2003). “Cayetano Redondo Aceña, nia urbestro”. *Boletín de Hispana Esperanto-Federacio*, 359, gener-febrer, p. 26–28.

Margais, Xavier (2002). *El moviment esperantista a Mallorca (1898-1938)*. Edicions Documenta Balear, Palma.

Moya, Giordano (2002). *Esperantismo. Prelegoj kaj eseoj*. Barcelona Esperanto-Centro, Barcelona.

Navarro Navarro, Javier (2004). *A la revolución por la cultura. Prácticas culturales y sociabilidad libertarias en el País Valenciano (1931-1939)*. Universitat de València, València.

Rodríguez Hernández, José María (2005). “Aproximación a la figura y a la obra de Francisco Azorín Izquierdo como esperantista”. Dins: Francisco R. García Verdugo (ed.). *Francisco Azorín Izquierdo: arquitectura, urbanismo y política en Córdoba (1914-36). Ciclo de conferencias, Córdoba, 17-21 de septiembre de 1990*. Servicio de Publicaciones de la Universidad de Córdoba, Córdoba. P. 151–178.

Tonkin, Humphrey (2006). *Lingvo kaj popolo. Aktualaj problemoj de la Esperanto-Movado*. UEA, Rotterdam.

Vivancos, Eduardo (1974). *Un idioma para todos: el esperanto*, FIJL, Caracas. Versió bilingüe en francès i esperanto: *Une langue pour tous: L’espéranto / Unu lingvo por ĉiuj: Esperanto*. Fédération anarchiste, Groupe Fresnes-Antony, París, 1987. □

GIUSEPPE PELLIZZA DA VOLPEDO - IL QUARTO STATO